Varga Csaba

FEHÉRVÁR MIÉRT FEHÉR VÁR?

I. PÁR SZÓ A NYOMRA VEZETŐ RÉGI MAGÁNHANGZÓ KETTŐZÉSRŐL

Távoli eleink szerették díszíteni a szavakat a magánhangzók kettőzésével. Ez az ősi szokás ma is sok helyen megtalálható, pl. a kórógyiaknál egészen általános : jou > jó, keáontáol > kántál, keáojha > kályha, száojáora > szájára. E kiejtési mód beláthatatlan régiségét jól igazolja, hogy az ősnyelv ógörög néven elhíresült ágát ugyanígy jellemezte a magánhangzó kettőzése (a régi szóvégi sz ma sok esetben s) : oütész [ουτες] = ütés; noészisz [νοησις] = nézés; teléeisz [τεληεις] = teljes (csángóban ma is teljesz), roipdosz [ροιπδος] = röpdös; kaülosz [καυλος] = kalász. A magánhangzó kettőzés jobbára eltűnt a mai hivatalos nyelvezetből, de kitörölhetetlen nyomokat hagyott. Például a díszítő magánhangzó sok esetben mássalhangzóvá „erősödött", miáltal két szótagúvá vált a szó (és így természetesen zavaróan eltorzult a szógyök). Ekként egy gyöknek két, olykor több kiejtési változata is keletkezett s ezek azonos volta pedig lassan elhomályosodott az emlékezetben. Például sző egykori alakja : szöü, ez bővítménnyel szöüeny. Szöüeny *ü* > *v* módosulattal lett szöveny, mai kiejtéssel : sövény. Viszont egy másik ágon a magánhangzók összevonása révén a szöüenyből szőny lett, s ez áll a szőny-eg szóban.

Vagyis sövény (szöveny) és szőny egy és ugyanazon szó – eltérő kiejtéssel. (Mint pl. csavar = csűr, zavar = zűr.)

II. FE ŐSGYÖK JELENTÉSÉNEK VÁZOLÁSA

A fehér szó gyöke : fe. Magánhangzója nem kötött, lehet fö, fi, fé, fü, fű, fo, fő, fa is, de először maradjunk a legrégebbi, fe változatnál.

A fe a ho ősgyök *h-f* kiejtési változata (mint fentereg > hentereg, fillér > heller, de a kínaiban a fe még az eredeti *h*-val szerepel : hie).

A fe (ho) ősgyökben a magasság, a valami fölé emelkedés, a valami fölött lévőség (pl. hó) fogalma rejlik. A bő jelentéstartomány bennünket itt érdeklő része jól kirajzolódik a fe néhány bővítményéből :

1) Fe az iránymutató *l* képzővel : fel. Felső, felnő, felér, felhő, felel, felmond, felség, felszín stb. Megjegyzem, hogy fel-*t* > felt (mint han-*t*, cson-*t*) szó azonos a feld, föld szóval, mert felül van, felülre került.

2) Fe *d*-vel : fe-ed > fed, mintegy valami fölé tesz, takar, ebből fedém, fedő, fedél, fedez, lefed stb.

3) A fe ősgyök a valamely magasságon való tartózkodást, létezést jelölő *-en* bővítéssel : fe-*en* > fen (az *n* kettőzése – fenn – csak hangsúlyozás). Ez áll a fen(n), fön(n), fen(n)költ, kétszerezve a bővítményt : fennen (régiesen : fennyen) szavakban.

A fen gyök az *n* lágy változatával : feny.

Fen a helyet mutató *t*-vel toldva : fent.

Álljunk meg egy pillanatra a fen = feny gyöknél.

III. FEN, FENY

A régi, szerves gondolkodású szóalkotók nem csak a térbeli helyzetet tekintve legfelül lévőt, hanem az érték, minőség legfelsőbb fokát is a fen, lágyan ejtve : feny szóval nevezték meg, mint fennen lévőt.

1) Ha valamely ügy értéke a legfennebb való : fentes. Ezt ma mély hangrendben ejtjük : fontos. De a fentes kiejtés is él : benfentes – ben fentes = fontos, azaz egy adott körön belül magas helyzetű. Aki fontoskodik, az fenteskedik, fent lévőnek igyekszik látszani.

Aki pedig fontol, az fentel : latolgatja, hogy a vizsgált valamik melyikének értéke állhat fentebb, feljebb.

2) A legmagasabb fokú világosság : fen, feni (fent lévő). Fen lágyan ejtve : feny, fény. Vagyis fe, fö, a világosság felső foka, ragyogás. Fényes = fennes, az s hang megjelenése előtti időkben : fénesz (a csángók ma is így ejtik még.) A fény szó kettős magánhangzóval : feíny. Az ógörögben még keveredett a többféle kiejtés, s pontosan ki is tetszik a változatokból, hogy fényes valóban fennes. Ógörög fénnosz [φαεννος] = fennes : fényes, ragyogó; féinosz [φαεινος] = fényes, ragyogó; fané [φανη] = fénye : fáklyát értettek alatta. (A Vénusz szó sem egyéb, mint Fennes, azaz Fényes, csángósan ejtve: Fénesz.)

Hogy mennyire a fe ősgyökről van itt szó, jól jelzi az is, hogy az ógörögök a csupasz fe, fa ősgyökkel, és *-en* (-eny) bővítésével is kifejezték a fényt : fén, fan, fain. Mert hogy ógörög fáó(l) [φαω] ugyanaz, mint a féinó(l) [φαεινω], ma egyaránt „fényel" : világossá tesz, felragyog. További kitekintésként érdemes említeni még, hogy a latinos a fantázia szó elején is a fan = fény szó szerepel, például „fény, avagy világosság gyúlt az agyában", „lángész", „fényes elme", „megvilágosodott".

3) Az íz legfennebb lévő foka ugyancsak fen, fin (fennes, „fénylő, ragyogó“ íz), ebből : finom. Olasz fine, angol fine, német fein, francia fin, arab fann.

4) A lágyság legmagasabb foka, avagy könnyed mozgás : finom, de ez más alapgondolatból ered, mint az íz felső fokának megnevezése, bár a gyök ugyanaz. Ez a finom a fi (mint még csak felfele emelkedő, növekvő), mint pici gondolatából fakad (ld. fiatal, a IIII. pontban).

5) Az erős hang, vagy tiszta beszéd is fenn van : „felemeli a hangját”. Régi „fenszó” (hangosan kiejtett szó, de jelenthet tiszta, fényes szót is), „fenszóval beszél”, s ma is gyakran hallani : „fennen hangoztatja”.

6) Ha valami kiemelkedő, magas, akkor feni, ebből a fenyő szó : magasan nő.

7) Érdemes megemlíteni itt az ismert székely „lófő“ megnevezést, mely magasabb rangú székelynek jár. E szónak – a hiedelmekkel ellentétben – semmi köze sincs a lóhoz. Itt a ló szó azonos a sumér lu = ember szóval. Vagyis lófő = emberfő, azaz főember. Valójában tükörfordítása a régi lugal („embernagy“ = főember) szónak, melyben „gal“ = nagy, magas, innen a góla (gólya : hosszú lábú), góliát, gór = hosszú, magas, magasra felnyúlt, régi górlábú = hosszú lábú, góré (régen : magas helyre épített kaliba) stb. szó.

Lugal, lófő alapgondolatával, s a szó szerkezetével azonos a háznagy, táborszernagy szó is.

IIII. A FE GONDOLATÁNAK TOVÁBBI ÁGAI

A fa, fű, fi (ógörög ue. : poo, phü, phi [ποο, φυ, φι]) szavak is pontosan azonosak e fe ősgyökkel, s fe-nek, felfele tartó, növő értelemében : „cseperedő”, felemelkedő, kiemelkedő, sarjadzó. Épp ezért a „sarjadzó”, „fejlődő“ jelenthet kicsit, picit, csekélyet is, pl. fióka, fillér. Ezzel pedig meg is magyaráztuk a fe és a fű, fa, fi, fiú, fió, fióka, fial (ógörög fió(l) [φιω]), fiatal, fattyú (ógörög fitü [φιτυ]), fi fordítva if : ifjú, ív (fial), s az előbb említett fel, fenyő, fény, finom szavak egységes alapgondolatát, gyökük azonosságát.

Egy ide tartozó szót még hadd mutassak be külön is.

Mint ahogy a befalt valami : fal-at, az összecsapott valami: csap-at, ugyanígy a keletkezett, elősarjadt valami : fi-at > fiat. Ebből a fiat-al szó.

A törp-e, tok-a módján tovább képezve a fiat szót : fiat-a. Érteménye a fentiekből teljesen világos : fialó, létrehozó, teremtő, keltő = költő (aki kelt : költ, a költő ugyanazt teszi, mint a kotlós : költ, kelt; a tojás is költemény). S ez a fiata szó nem csak puszta nyelvtani lehetőség : azonnal ismerőssé válik, ha nem *f*-vel, hanem ógörög módon *p*-vel ejtjük : fiata > poéta (ógörög fiat = poiét [ποιητ]). Ezt a következő szavakban lévő rendszer is igazolja (a ragozás sem

ismeretlen) : aki sarjaszt, létrehoz : fial, ógörög kiejtéssel phüó(l) [φυω], fialás, vagy fiazás ógörög kiejtéssel poiészisz [ποιησις], ha valami készített, csinált, az poétás : poiétosz [ποιητος], ami költői, az poétikás : poiétikosz [ποιητικος].

S még egy érdekesség : amit a természet hoz létre, szintén fialás, fi, fü, miből a phüszikósz [φυσικος] fizikus szó, s innen a fizika szó is. (Hadd jegyezzem meg ismét, hogy az ógörögöknél nem volt „s" hang, ahogyan eredetileg a Kárpát-medence őslakóinál sem, pl. csángó édesz, cendesz, de ma is *sz*-szel mondjuk e jelenség maradványaként : tavasz, csupasz, retesz, kopasz [ógörög ue.], szakasz, kapasz(kodik), lyukasz(t).

Ez az a híres „osz- esz"-ezés, amely az ógörögök révén vált világhírűvé. S így vált mára a leginkább az ógörögből ismert -oszisz [-οσις] -ozás-, -özés-sé. Pl. portheszisz [πορθεσις] = portyázás, pioszisz [πιοσις] = piázás, azaz pi-ozás.)

V. FE - FEH

A fe, fö, fi, fű, fa ősgyökben tehát a magasság fogalma rejlik. Hogy aztán e fe ősgyökből végül is miként adódik a fehér szó, annak megértéséhez egy újabb kis szótörténeti kitérőt kell tennünk.

Alapszavainkat ma két változatban használjuk : ló-lov, kő-köv, tó-tav, ró-rov, hó-hav stb., s ez mindegyik alapszóra igaz. A kettősség abból adatik, hogy nem ló, kő, tó, ró, hó az eredeti kiejtés – miről a bevezetőben már szóltunk –, hanem : lou, köü, tou, rou, hou stb. Ez a szóvégi *u, ü* (sokszor *i, ö*) pedig vagy kiesett (s ekkor az előtte lévő magánhangzó hosszúvá vált), vagy a szó belsejében legjellemzőbben *j, v, h* hanggá vált mára, pl. csángó bihal = bivaly, avagy dió-dijó-divó, de a további, *j* > *s* > *sz* módosulat is előfordul, pl. fejlik > feslik > foszlik).

Vegyük példának a lou szót :

A lou *u*-ja kiesett : ló.
A lou *u*-ja *v*-vé vált : lov, pl. lova.
A lou *u*-ja *j*-vé vált : lój, pl. lója (= lova).
A lou *u*-ja *h*-vá vált : loh, pl. lohol.

(Megjegyzés : mindebből kitetszik, hogy a ló szó azonos azzal az ősgyökkel, amely a lót-fut, lódít, lódul, lohol, lovall, lök, lendít stb. szavakban áll, vagyis a lou, ló szó értéménye : száguldozó, loholó. Az ősgyök ro, ennek *r* > *l* változata a lo, vagyis roh = loh. (Így egyenlő egymással a lohol és a rohan szó, csak a kiejtésük eltérő.)

A lou ősgyökkel azonos életű a tárgyalt fe, kettőzött magánhangzóval feü (vagy fei, fető) ősgyök is :

A feü *ü*-je kiesett : fe, fö, fi, fű, fa
A feü *ü*-je *v*-vé vált : föv, ebből a föveg szó
A feü *ü*-je *j*-vé vált : fej (főnév)
A feü *ü*-je *h*-vá vált : feh

Könnyű belátni, hogy az efféle „változatok egy témára" nem keletkezhettek egy csapásra, hanem a második magánhangzó egyszerűen kiesett, vagy valahol *j*-vé, máshol, máskor *v*-vé, talán megint máshol *h*-vá vált. Ez okból azonos pl. a tunya és a tohonya szó. Így aztán a különböző helyeken gyakorta nem egyazon szerkezetű s sokszor nem pontosan azonos jelentésű szavak keletkeztek az egy és ugyanazon gyökök eltérő kiejtési változataiból. Ám a létre jött, s meggyökeresedett szavak számottevő része aztán szétterjedt az egész nyelvterületen. (A mai magyar nyelv ugyanis kettőnél több magyar nyelvváltozat keveréke, amit jól mutatnak az ilyen azonos jelentésű szavak : pillangó-lepke, év-esztendő – mindegyik kifogástalan magyar szó.) E több ágon, és egymástól jobbára függetlenül zajlott, azután összefutó folyamat(ok) következménye, hogy ma zavart okoz, ha felcseréljük az eredeti, díszítő *u, ü*-ből keletkezett *v, j, h* hangokat. Például nem szokás fejeget, feheg-et mondani a föveg szó helyett, bár a fejeg ma tisztábban mutatja az eredeti szóalkotói szándékot (fej-eg), mint a föveg.

Még egy példa, melyet itt már nem részletezek : a legelemibb értelmében csupán csak ide-oda mozgást, működést, áttételesen cselekvést jelentő mou-méi ősgyökből lett a méh és a műv – e párossal pontosan egyezik a német Mache s az angol mov –, épp úgy, mint a fent látott lou : loh, lov és feü : feh, föv szavak esetében. Ezt pompásan igazolja, hogy például Kórógyon méives a méhes, ám régi palócosan épp fordítva : kőmíhes a kőműves. De már nem is sejtjük, hogy mi okból volt felcserélhető a méh és a műv gyök, holott egy és ugyanazon szó – eltérő kiejtéssel. Egyedül csak a művész, míves, művel, működik szavak egyazon alapgondolata dereng, de az már alig, vagy sehogy, hogy e szavak mou gyökéből van a munka, eredetileg moga, muka szó is.

Hasonlatos úton-módon homályosodott el a fehér szó valódi jelentése is.

VI. FEHER

Az *-er*, végső soron az *-r*, csak segédhangzó, lágy társa az *-l*.

A Czuczor-Fogarasi szótárból idézve : „/.../ tek-er, hev-er, kev-er, ismé-r, dicsé-r, igé-r. Ezen *r* képző a szervrokon lágyabb *l*-nek erősebb, hatályosabb társa. Valamint az elme, eszme törzsekből lett a lágyabb : elmél, eszmél; úgy az isme, dicse szókból a keményebb ismér, dicsér."

A magasság fogalmát tartalmazó fe, feü ősgyököt ezzel az *-r* segédhangzóval bővítve : feüer.

Feüer a már tárgyalt *ü* > *h* változással : feher, mai kiejtéssel : fehér, *j*-s változata : fejér. (A csángóban: feér.)

A fehér, fejér szó pontos jelentését ma nehéz körülírni, mert zavaróan sokféle jelentése alakult ki az *-r, -er* toldaléknak. Pl. a kör szó teljesen ugyanaz, mint a kövér (mert ker, kör alakú), ám ugyanez a kever szó is : egyaránt körbe fordulás a lényeg. De a kövér-t jezőnek, a kever-t igének, a kör-t főnévnek értelmezzük ma, egykor azonban nem voltak szófajok. Csak kései jövevények, a romlás virágai. Ez nehezíti ma az eredeti jelentés megadását, megértését.

Így végül meg kell elégednünk annyival, hogy a fehér szó jelentése : a legfelsőbb fokon tartózkodó (ez esetben a világosságról van szó).

VII. TOVÁBBI RÉSZLETEK

1) A Czuczor-Fogarasi szótárban : „FEH a Debreczeni Legendáskönyvben annyi mint fő, s fehképen = főképen".

Továbbá a régi magyarban : fehe, fee, fé = fej. A gyököt és jelentését illetően fontos bizonyíték még az is, hogy a kínaiak megmaradtak a csupasz ősgyöknél, náluk fehér = pe. Sumér pa = fe, fő, mint vezető, s ma is ott áll a főnök szóban, s szintén sumér fe-er *f* > *b* : bar = fehér.

2) A fehér szó régi kiejtésű feüer változata pedig pontosan azonos a német feüer (angol fire) szóval, mely ma náluk tüzet jelent, de látjuk, nincs többről szó, mint hogy „legvilágosabb", „fényerőben a legfelső" : így értendő a tűz. (Oly sok között hasonlatos életű a torony tor gyöke is, mely régi kiejtéssel : touer, melyben lévő u a mai angolban *w*-vel iratik : tower.)

3) A fel szó *f* > *b, v* módosulattal : bel, biel, vel, vil (mint világ, régi velág, virág (verág), virít, virrad, világos, villan) gyöke azonos e fel gyökkel, annak minden érteményével (minden esetben arról van szó, hogy „a fényerő legfentebb van"). Azaz feher és fel, *f* > *b, v* : bel, vel szavak azonosak. (E *b*-s változatból magánhangzó vesztéssel a blanka szó is). Pl. finn valkea egyaránt fehér, világos, fényes, világosság, fény, tűz, valo = világ. Tamil (dravida) villangam = villongás, vilagu = villog, vilakku = világ, *p*-vel : pon = fény. Héberben is *b*-vel : bhálag. Óhéber ferách pedig a virág szóval teljesen azonos (csak kissé „népiesen" ejtve). A latinban az *f*-es változat élt : fulmen („vilmány") = villám, fulgens = fényes, tündöklő. Fel magánhangzó vesztéssel : fl, ebből flamma = láng, tűz (flamma : vil-am-ma, akárcsak a vill-ám). De a fel gyök áll a ful-t-or = feltartó, feltámasztó szóban, melyben tehát ful = fel, vagyis a fel szó jóval a latin kor előtti.

Szintén a *b*-s változatot került a 400-as években mesterségesen létrehozott szláv nyelvbe : biel, bjel, bil(i)=fehér, bjelost = fehérség. A Belgrád = Bielográd szóban is ez a bel = fehér szó áll. (A grád szóról alább, az Összegzésben szólandok.)

VIII. A JELENTÉS MÁSIK ÁGA

1) A legfőbb, fő hely megnevezése természetesen ugyancsak nem lehet más, mint a fenti feü-er > fehér (képzésre olyan, mint pl. a fész-er, hám-or), hiszen az eddigiekkel tökéletesen azonos a megnevezés gondolata : fenn lévő.

2) Feü az iránymutató *l*-vel (mint tú-l, el-öl) : feü-l, azaz fel. (Ma ismételve az *l*-t : felül, másként felső.) A mássalhangzó kiesésével megnyúlik a kiesett hang előtt lévő magánhangzó, mint pl. nöl-nő, s így lesz a fel szóból fő. Így azonos pl. a felvár és a fővár szó.

3) A fel szó gyakran szerepel a fokozó leg szóval társítva.

a) A leg szó Czuczor Gergely bizonyítása szerint nem egyéb, mint el-eg > eleg, s a kezdő e kikopván lett belőle : leg. Az eleg el szótöve az előbb, első, eleinte, eleve szavakból jól megérthető. Isten Él, Éli nevével is azonos ez a gyök (eleu, elev), amiből lett díszes kiejtéssel az Allah szó is. Mindebből következően az eleg-ből rövidült leg szó jelentése : ami mindent megelőz, mindent megelőző. Él, élen lévő.

b) A fenti, a) pontban értelmezett leg szó a fel szóval társítva : fel leg, azaz felleg. Fordítva összerakva : leg fel, ami az iránymutató *l*-vel tovább toldva : legfel-ül. (Példa az összetétel megfordítására : árvíz-vízár, helyszín-színhely.) Legfel fokozva : leg feli ebb, azaz legfeljebb. A fel szó *l*-vesztéssel : fő. Ekként lesz a legfel, fordítva : felleg szavakból legfő, illetve főleg. Ebből kitetszik, hogy a felleg (fel leg) és a felhő szó nem ugyanazt jelenti, csupán a fel alapszó és így annak alapgondolata azonos bennük, ám már ennyiből is könnyen adódik a téves „áthallás". Felcserélődésük (pl. porfelhő – porfelleg) nyilván csak az után kezdődhetett, hogy elhomályosult e szavak eredeti jelentése.

VIIII. ÖSSZEGZÉS

1) Fehér és fejér, s így Fehérvár és Fejérvár teljes egészükben azonos szavak. Fehérvár vagy Fejérvár jelentése : fő, azaz központi vár. A hajunkat viselő testrészünkre, a fejre gondolva egész pontosan : fej-er vár, vagyis a fej = fő egyenlőség alapján : fej vár = fő vár. Tehát Székesfehérvár és Székesfővár egy és ugyanazon szó – eltérő, de a mélyben azonos alapgondolatú kiejtéssel.

2) Fellegvár csak annyit jelent, hogy magasan lévő vár, vagy a várnak kiemelkedőbb része. Semmiképp sem tévesztendő össze a Fehérvár elnevezéssel.

3) A VII. 3) jelű részben láttuk az azonosságot : fe-er > fer > fel > biel, bjel, bel. Ez utóbbi áll a Belgrád szóban, mely csak népies kiejtés, valójában Bielograd, Bjelograd. Eredeti nevén Fehérvár, jelzővel ellátva : Nándor-Fehérvár. Valójában Nádorfehérvár. A nádor szó pedig csak kiejtésben eltérő alakja a nagyúr szónak.

(Nagyúr : az ország közigazgatási vezetője.) Végül is : a bielo, bjelo és a fehér egy és ugyanazon szó : kétféle kiejtéssel – meglehet, akár jelentősen is eltérő korban divatozott, tehát végül is egyazon nyelv eltérő történetű nyelvjárásaiból.

Hogy világosan lássunk mindenféle fehérvár ügyben, a grád szóval is el kell számolnunk végül.

Grád = gorod : garád. Garád, gorod, grád azonos a kert szóval. De vigyázat, a ker-*t* úgy képzett szó, mint a han-*t*, cson-*t*, für-*t* (a *t* helyett *d*-t ejtve : föld, gond), tehát a kert szó nem egyéb, mint kiejtést könnyítő e hang beszúrásával : keret, szögediesen köret : ami körbevesz valamit. Keret zöngésen ejtve (mint ahogy ker = gör) : lett garád, gorod. Magánhangzó vesztéssel : grád, vagy gard. A pontos jelentést jól őrzi még a német : gürt(el) = öv, gürt(en) = övez(ni), övezet, karima : a kert szó épp ezt jelenti (keret). A kert szó csak áttételesen jelenti magát a bekerített helyet is : német gart-en, angol gard-en, ógörög khort-osz [χορτος] = kert-osz.)

A kert szó témánkra vonatkozó eredeti jelentése pedig : földből hányt, gyeppel benőtt, körülölelő védmű (gürt-en). Tehát a sokfelé még ma is létező, kert végződésű helynevek (pl. Sztyepanakert) alighanem mindahányan védművet, erődítést, vagyis keretet jelölnek, s nem veteményes kertet. Kör, gör szóval azonos Győr neve is, mely egyszerűen gyűr(ű)t jelent. (Rengeteg Győr van, el egészen Ázsiáig, pl. Sztálin szülővárosa : Gori).

Eszerint Belgrád : Fehérkert – fehérkeret. Ugyanaz a szó, eltérő kiejtéssel. Ejthetnénk így is : Főgarád, Főkert, Fehérkeret, Főgyűrű, Főgrád, Fehérgyűrű stb., lehet játszani az azonos s csupán kiejtésben eltérő szavakkal : ugyanazt mondjuk. Központi vár. Egy adott terület (avagy több vár) központi vára. A fehér színnek semmi köze ehhez – jólehet maga a szó ugyanaz, de mint láttuk, e legvilágosabb „szín“ esetében sem jelent egyebet a fehér szó, mint hogy fő, felső. Székesfehérvár pedig „székfővár”.

***

Varga Csaba
2007. május 10.